

דו"ח התקדמות לתקופה 3/2007 - 3/2008

נושא עבודת המחקר: פולקלור אורבני פמיניסטי: סיפורת ושיח אישיים על הגירה, התיישבות, התמקצעות וייסוד מפי נשים באר שבעיות.

יעל זילברמן

המחלקה לספרות עברית והחטיבה ללימודי פולקלור

א. התקדמות במהלך העבודה

במהלך שנה זו, לאחר קריאה ממושכת בספרות רלבנטית החלטתי להעביר את מוקד המחקר שלי מחקר סיפורת אישית של מייסדות, עולות ומהגרות בדרום, על צורות ההתיישבות המגוונות בו, לנשים באר שבעיות ולהדגיש את החוויה האורבנית העומדת בייסודם של סיפורי החיים אותם אני מתעדת. על כן ערכתי סקירה מחקרית בתחום של פולקלור אורבני וסוציולוגיה ואנתרופולוגיה אורבנית. כמו גם כללתי גם גישות פרשנויות מדיסציפלינות נוספות כגון גיאוגרפיה תרבותית-הומניסטית, המבקשות לחקור את יחסו של האדם אל הסביבה בה הוא גר (גישה אחת כזו אפרט בקצרה בהמשך).

יש להדגיש כי נשים אזרחיות עירוניות הודרו מההיסטוריה היישובית הישראלית ללא כול קשר למספרן ותרומתן לחברה. בהתאם לכך, קיים גם מיעוט יחסי של אוטוביוגרפיות וספרי זיכרונות שנכתבו בידי גברים, כל שכן בידי נשים, המתארים חיים ציוניים, עירוניים, בורגניים ופרטיים ולא קיבוציים-חקלאיים ומפגתיים.¹ עד לאחרונה היו החלוצים הפועלים ואחריהם החלוצות הפועלות במוקד המחקר ההיסטורי, אף על פי שבשנות העלייה השנייה הן החלוצים הן החלוצות היוו קבוצה קטנה שהשפעתה על החברה בכללותה הייתה רק בראשיתה. ואולם, כפי שמראה מרגלית שלה, כבר בימי העלייה השנייה התפתחה מודעות נשית לחשיבות עבודתן של נשים לא רק למען עצמן ולפרנסת בני ביתן, אלא לטובת בניין הארץ. אחדות מנשים אלו, בעיקר מיפו וירושלים, סללו דרכים חדשות בתחומי החינוך, הסעד והרווחה אך הודרו מן התודעה הציבורית והמחקרית בשל תפיסת תחומים אלו כעיסוקים נשיים השייכים לספרה הפרטית.² רק בשנות החמישים, בהם הועתק המוקד במשימות הלאומיות מהמתישבים לקליטת עלייה ולקולטים, נפתחו בפני הנשים אפשרויות לזכות בסטאטוס חברתי מוכר עבור עבודתן בתחומים "נשיים", דבר שפיתח אצלן זהות מגדרית פרופסיונאלית ששילבה צורות מחשבה וערכים משני המרחבים, הפרטי והציבורי.³

תנאי קליטת העלייה הגדולה בעיר באר שבע היו ייחודיים ושונים ביחס לערים אחרות, דבר אשר השפיע גם על אפשרויות התעסוקה של הנשים. באר-שבע שהייתה בסוף שנות ה-40 עיר נטושה, ריקה כמעט מתושבים, רחוקה ממרכז הארץ וכמעט בלא תשתית עירונית, החלה מראשית שנות ה-50 לקלוט עולים בקצב הולך וגובר, והפכה לעיר עולים הקולטת עולים. דבר זה

¹ כאלו הן למשל ספרי הזיכרונות של ציונה רבאו המתמקדים בתיאור ילדותה בעיר תל-אביב בשנותיה הראשונות. כפי שמציינת אורלי לובין, היעדרו של דגם ספרותי לאוטוביוגרפיה ציונית אזרחית ולא חלוצית דרשה מרבאו להישען על אופנים רטוריים חלופיים שנלקחו מהסטריאוטיפ של המחשבה, הדיבור והכתיבה הנשיים, בעיקר ספרות ילדים, הסיפור שבעל-פה, הסיפור הלא כרוניולוגי ורכילות. ר' אורלי לובין, "בין מטבח הפועלים לקפה ההונגרי: אוטוביוגרפיה של אישה עירונית", *תרבות דמוקרטית- מגדר וחברה בישראל לזכרה של פרופ' דפנה יזרעאלי*, כרך 10 2006, עמ' 357-394.

² מרגלית שלה, *אתגר המגדר, נשים בעליות הראשונות*, תל-אביב הקיבוץ המאוחד, 2007, פרק שביעי "לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית", עמ' 193-218.

³ יעל עצמון, "היסטוריה של קבלת אחריות", בתוך הנ"ל עורכת *התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית*, 2001, עמ' 134-152.

יצר מצוקות וקשיים רבים, במיוחד בתחום החינוך, שכן נוצר מחסור חמור במורים ובמבני חינוך מתאימים. עם זאת, חסר זה, בדומה לחסרים בתחומים אחרים, יצר גם ניידות מקצועית גבוהה, שכן הצורך הדחוף בעובדים מקצועיים בתחומים מגוונים הביא לכך שהעולים והעולות השתלבו במקצועות פרופסיונאליים תוך זמן קצר ולא רק בעבודות פיתוח שדרשו עבודת כפיים.⁴ מאוחר יותר היוותה העיר גם מקור לתעסוקה עבור צעירים וצעירות שהגיעו אליה מערים מרכזיות. כך יוצא שבאר שבע כעיר ספר מוכת בעיות היוותה בעת ובעונה אחת גם מקור להזדמנויות תעסוקתיות עבור נשים ודרשה מהן חשיבה יצירתית ואלתור בחייהן המקצועיים.

בעבודתי אני מעוניינת להפנות את הזרקור לתפקידן של נשים בבינוי והקמת העיר באר שבע בשנות החמישים והשישים. אוכלוסיית המחקר שלי מגוונת והיא תכלול כ-30 נשים מרקעים ועדות שונים שהיו פעילות ומייסדות בתחומי החינוך, הסעד הרווחה והבריאות (חלקן מופיעות בארכיון טוביהו) כמו גם סיפורת אישית של נשים שאינן נתפסות בתודעה הקולקטיבית או בהכרה הציבורית כמייסדות, כיוון שהיו ברוב המקרים עקרות בית או עבדו בתפקידים לא מקצועיים. בעקבות חוקרות פמיניסטיות שונות אני טוענת כי החלוקה הגברית בין הספרה הפרטית לציבורית, תוך ייחוס פעולות של ייסוד ובינוי קהילה לספרה הציבורית בלבד, יוצרת מצב מעוות בו לא ניתנת הכרה מספקת לחלקן של נשים בתהליך ההקמה. כפי שטוענת אליזבת' גיימסון שחקרה את פועלן של נשים בספר המערבי בארה"ב, התפיסה הדיכוטומית בין הספרה הפרטית לציבורית יצרה מצב בו ההיסטוריונים תיארו את הנשים כחלוצות בעלות כורחן שבייתו את הספר בעדינות ובפאסיביות בניגוד לגברים שעשו את העבודה "האמיתית". היא מדגישה כי היסטוריונים וחוקרים מתחומים אחרים נוטים להשתמש במסמכים ציבוריים הקיימים בארכיוניים ובעיתונות, המשתמשים בשפה פורמלית יחסית ומשקפים בדרך כלל (אם כי לא באופן מוחלט) ערכים תרבותיים נתונים מראש. בניגוד לכך, חומרים כגון יומנים ומכתבים של נשים וכן היסטוריה אורלית שלהן כוללים שפה פחות רשמית החושפת את תפיסתן הפנימית של הנשים את פועלן וחייהן. היסטוריה אורלית היא בעלת חשיבות רבה למחקר פמיניסטי, שכן מה שיש לנשים לומר לא נשמע הן משום שמילותיהן לא נמצאות בארכיונים הן משום שהן מספרות לרוב על נושאים שלא הוגדרו על ידינו כלל כחומרי היסטוריה. מהמחקר שהיא ערכה עולה כי נשות הספר בארה"ב לא ערכו הפרדה בין פעילותן בספרה הפרטית והציבורית, וכי הדאגות המשפחתיות שלהן הורחבו כדי ליצור קהילות, לבנות בתי ספר⁵, כנסיות וקבוצות חברתיות שונות, פעולות עליהן לא זכו להכרה. גיימסון מדגישה את החשיבות הנעוצה בהיסטוריה פמיניסטית המתמקדת בחיי היומיום וכותבת את ההיסטוריה "מהצד של הנשים" (from their side of the fence). לדבריה, אם ניתן עדיפות לניסיון אישי ויומיומי של נשים נוכל להטיל ספק בתפיסה שההכרה הציבורית היא המקום החשוב ביותר להתחיל בו.⁶ בעבודתי, אני מתכוונת ליישם את רוח הדברים שבעבודתה של גיימסון.

⁴ נעמי פרגי, באר שבע - בירת הנגב - עיר עלים. עבודת מ"א, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1994, עמ' 128-130. על הבעיות הייחודיות בתחומי החינוך בבאר שבע בשנותיה הראשונות ועל הדרכים לפתור אותם ר' מנחם שריד, "מערכת החינוך העירוני". בתוך: יהודה גרוס ואליהו שטרן (עורכים), ספר באר שבע, ירושלים: כתר, 1979, עמ' 233-240.

⁵ על פועלן של נשים שחורות בהקמת בתי ספר עבור קהילותיהן ר' Audrey Thmas McCluskey, "'We Specialize in the Wholly Impossible': Black Women School Founders and Their Mission". *Signs* 22:2 (1997), pp. 403-426.

⁶ Elizabeth Jameson, "Women as Workers, Women as Civilizers: True Womanhood in the American West". Artimage Susan and Elizabeth Jameson (eds.) *The Women's West*, Norman: University of Oklahoma Press, 1987, pp. 145-164.

במהלך עבודה השדה שלי ראייתי שלוש נשים ש"מילותיהן" אכן זכו להיכנס לארכיון טוביהו בשל תרומתן ל"ספרה הציבורית" (אם כי כאמור בתחומים בלתי מוערכים). מצאתי שהראיונות עימן הניבו תוצרים שונים לגמרי מהחומרים הארכיוניים. דבר זה אינו מפתיע, שכן בניגוד לראיון ממוסד שמטרתו לקבל מידע היסטורי מדויק ככול האפשר, הראיון הפולקלורי מעניק למרואיינים במה לספר על חייהם באופן עשיר הרבה יותר וגם להרהר עליהם באופן רפלקטיבי.⁷ כך למשל הראיון שערכתי עם ויויאן היכט שהייתה מורה וקצין ביקור סדיר בשנות החמישים, ומאוחר יותר הקימה פנימיות יום בבאר שבע, כלל סיפורים מפורטים על משפחות וילדים ספציפיים להם עזרה. מסירת הדברים לא נשארה ברמה הכללית ובשפה "ציבורית" אלא חדרה לחיי היומיום ותיארה אותם באופן גדוש ומפורט, תוך עיסוק בנושאים הנתפסים כ"נמוכים" ובלתי ראויים לראיון "רשמי" יותר. בדומה לממצאיה של גיימסון בלט בתיאור חייה המסומס שבין הספרה הפרטית לציבורית, שכן היא תארה את עבודתה באופן אישי ומשפחתי ואת הילדים להם עזרה כבנים ובנות של ממש. כמו כן, ראיון זה היה עשיר בפרטים נוספים ומעניינים החושפים את יחסה של המרואיינת לעיר באר שבע. למשל בלט בשפתה מה שכינתי "הרובד הארכיאולוגי של העיר" כלומר, מסירת האירועים תוך תיאור מפורט של השתנותם של רחובות, מקומות ושכונות בבאר שבע לאורך חמישים שנה. דומה שדוגמא זו מלמדת על החשיבות של עריכת היסטוריה אורלית ועל כך שבמידה והדבר אפשרי אין להסתפק בחומרים המתועדים בארכיון, שכן מטרות המחקר משנות את תוצרי הראיונות.

המסגרת התיאורטית לניתוח סיפורת אישית אורבנית של נשים

- פולקלור אורבני- תקציר של סקירה מחקרית

חקר הפולקלור היה קשור מאז ומתמיד להיבטים גיאוגרפיים, סביבתיים ולוקליים של מקום במקביל להתייחסותו אל האוניברסאלי והכללי. כבר מראשית הדיסציפלינה במאה ה-19 שלטה האסכולה הידועה בכינויה "האסכולה ההיסטורית גיאוגרפית" שהתמקדה בהיבטים הדיאכרוניים ההיסטוריים כמו גם הסינכרוניים הגיאוגרפיים של ביטויים מסורתיים על מנת להגיע ל"נוסח המקורי", מטרה שנזנחה מזמן. ואולם ההתייחסות להיבטים הגיאוגרפיים באסכולה זו הייתה מצומצמת ושטחית למדי. מאוחר יותר, במחצית הראשונה של המאה העשרים עמדו חוקרי פולקלור וגיאוגרפיים "מייסדים" באופן מעמיק הרבה יותר על הקרבה והתרומה ההדדית, הבינתחומית במושגים של ימינו, שיש לשני שדות מחקר אלו. דוגמאות לחוקרים ולמחקרים כאלו ניתן למצוא במאמרו של קרל שינובר (Sinnhuber) משנת 1957.⁸

מסקנתו של שינובר בעקבות חוקרים אלו היא שכדי שהגיאוגרף יוכל להבין ולפרש את מה שהוא מכנה "האישיות של המקום", שהיא לדעתו מטרתו המרכזית, עליו להכיר לא רק את המבנה הפיסי של המקום אלא את האנשים ואמונותיהם שעיצבו את הנוף הטבעי והפכו את המקום למה שהוא. ומצד השני, חקר הפולקלור, שמטרתו בעיניו היא לתאר ולהסביר את

⁷ חיה גביש עמדה על עניין זה במחקרה, בו הדגישה את הפער שבין תוצרי הראיונות שערכה בעצמה לבין התוצרים שהתקבלו עם אותן מרואיינות במסגרת המכון לתיעוד בעל פה של החוג של יהדות זמננו. לדבריה, בראיונות אלו קטעו המראיינים את המרואיינות בשאלות, כך שגם כאשר נוצר סיפור הוא נותר תמציתי. בניגוד לכך בראיון הפולקלורי המרואיינים מדברים לא הפרעה ואין קוטעים אותם. ר' גביש, חיה. "ביטויי יזמה, עצמה ותושייה אצל נשים בסיפור העממי של יהודי זאכו בכורדיסטן". מחקרי ירושלים במולקלור יהודי כד-כה תשס"ו-תשס"ז, ירושלים (תשס"ח), עמ' 192.

⁸ Karl A. Sinnhuber, "On folklore and Geography". *Folklore*, Vol. 3 (Sep., 1957), pp. 385-404.

המורכבות של תופעות אנושיות באזור נתון, אינו יכול להסתפק בדברי הסבר של אמונות מסורתיות ללא התייחסות לנוף הגיאוגרפי והתרבותי של מקום נתון.

ואולם, יש להדגיש כי עד לעשורים האחרונים חקר הפולקלור התמקד בסביבה הכפרית בלבד וזנח את זו האורבנית. מגמה זו נובעת מכך שהעם (The Folk) נתפס במחקר הפולקלור במשך שנים רבות כמורכב מאנשים שאינם יודעים קרוא וכתוב (ויחד עם זאת חיים בחברה אוריינית). בהשפעת הסוציולוגיה הקלאסית שערכה דיכוטומיה בין כפר לעיר ראו גם הפולקלוריסטים את האזורים הכפריים כמייצגים מסורת, קונפורמיות חברתית, המשכיות ויציבות, בעוד שהעיר אופיינה על ידי הטרוגניות, שינוי חברתי, ורשתות מורכבות של יחסים. בהתאם לכך, החברה הכפרית נתפסה כחברה עממית ואילו תהליכי המודרניזציה והעירור נתפסו כמי ש"הורסים" את פולקלור האיכרים. גם השינוי בתפיסת מושג "העם" כפי שנוסח למשל בכתביו של אלן דנדס כקבוצת אנשים החולקת לפחות דבר אחד במשותף⁹, לא הוביל לשינוי משמעותי ביחס אל הפולקלור האורבני. מחקרים שהתייחסו כבר לסביבה זו התרכזו בהמשכיות או ב"הצלה" של אלמנטים של פולקלור כפרי "אמיתי"¹⁰, או תפסו את החוויה האורבנית כחוויה המבוססת על מיני מחלות כמו ניכור ובלבול ואת הפולקלור האורבני כאמצעי יעיל לחשיפת בעיות אלו ולהתמודדות עימן.¹¹ כפי שהעיר בצדק לבה מרטין, פיתוח בסיס הולם לחקר הפולקלור בעיר ייתכן רק כאשר הפולקלוריסטים יוכלו להתגבר על תפיסות רומנטיות (של החיים הכפריים) ופתולוגיות (של החיים האורבניים) כפי שיצרו תיאוריות שונות על חברת ההמונים המקולקלת, ולפתח תיאוריה של העיר המדגישה מעל לכל את האספקט האנושי ההומאני שלה. לדבריו, דרוש פיתוח של מחקר פולקלורי המתמקד בנרטיבים אורבניים של חיי היומיום ומציע מסגרת פרשנית החושפת את המורכבות של הסביבה העירונית. מסגרת זו צריכה להתייחס אל המאפיינים הלא מסורתיים של סיפורים אלו כמו גם אל השפעתה של התרבות הפופולרית כמרכיבים של הפולקלור ולא כאלמנטים המנוגדים אליו. לבה מציע לנו לראות את הפולקלור ככלל וזה האורבני בפרט כהתנהגות אקספרסיבית אנושית המהווה משאב אסטרטגי-רטורי לניהול והתמודדות עם סיטואציית הקיום העירונית. לדבריו, כל אחד מאיתנו מחזיק ברפרטואר שלם של נרטיבים זמינים בזיכרוננו שהם בבחינת תבניות התנהגותיות-אקספרסיביות המסייעות לנו לבצע פעולות מגוונות של תקשורת בסיטואציות של מפגשים פנים מול פנים שהן טיפוסיות לחיי העיר. הוא מדגיש כי העיר כשלעצמה משפיעה על ההתנהגות האקספרסיבית של האנשים ולכן דורשת שנחקור את האופן שבו ניסיון אורבני בא לידי ביטוי בפולקלור.¹²

גישות חדשניות יותר בחקר הפולקלור מציעות להעביר את המוקד מניתוח האופן שבו המקום ככלל והעיר בפרט משפיעים על הפולקלור לעבר התהליך ההפוך של בדיקת האופנים בהם הפולקלור משפיע ומעצב את ההיסטוריה והגיאוגרפיה של מקום. גישה זו אינה מסתפקת עוד בתפיסת הפולקלור כביטוי או כתגובה לתהליכים אלא מדגישה את כוחו בעיצובו של מקום והיא

⁹ Alan Dundes, "Who are the Folk?" in: W. Bascom (ed.) *Frontiers of Folklore*, Washington, D.C.: American Association for the Advancement of Science, 1977, pp. 17-35.

¹⁰ מגמה זו בולטת בקובץ: A. Paredes and E. J. Steckert (eds.) *The Urban Experience and Folk Tradition*: Publications of the American Folklore Society 22 Austin: The University of Texas Press, 1971.

¹¹ כך מתייחס למשל אלן דנדס אל הפולקלור האורבני שהוא אוסף ומנתח כאמצעי ליצירת סולידריות בין אנשים והקלה הומוריסטית ההופכים את החיים בעיר למעט יותר נסבלים- ר' Alan Dundes and Carl R. Pagter, *Urban Folk from the Paperwork Empire*, Austin, 1975, p. xxi

¹² Laba, Martin. "Urban Folklore: A Behavioral Approach", *Western Folklore*, 38:3 (Jul., 1979), pp. 158-169.

מובעת למשל במאמרים המופיעים בכרך שהוקדש לפולקלור והעיר בכתב העת Western Folklore (1999) שהתמקד בפרשנויות המגוונים שמעניקות קבוצות שונות בעיר לוס אנג'לס להיסטוריה ולגיאוגרפיה שלה.

אני סבורה כי הגישה הנרטיבית-תיאורית (narrative-descriptive) של הגיאוגרף יי פו טואן (Tuan) לניתוח של מקומות מגורים¹³ מתאימה במיוחד למסגרת התיאורטית שמציע חקר הפולקלור האורבני העכשווי. טואן רואה בפעולת הדיבור (כולל גם הכתיבה) אמצעי מרכזי להקמה, התיישבות ומגורים במקום נתון. לטענתו, לא ניתן להסביר את יצירתם של מקומות אך ורק על ידי התייחסות לגורמים הפיסיים והכלכליים שיצרו אותם, שכן פעולת הדיבור והשימוש בשפה הם אלו שהופכים טבע למקום אנושי, מרחב לבית. הוא מדגיש כי בגישה זו התיאוריה נמצאת אך ורק ברקע בעוד שהתופעות המורכבות מצויות בחזית. בניגוד לגישות פרשנויות אחרות במדעי החברה כגון גישות סוציו פוליטיות בהם נדמה כי התיאוריה קיימת כמעט בזכות עצמה ללא קשר לתופעה אותה היא מבקשת להאיר, גישה זו מעמידה במרכז המחקר את הניסיון האנושי על מורכבותו, ולכן אינה מבקשת להציע הסברים נוקשים של תופעות צרות ומופשטות של החיים. לדבריו, המשמעות של מקום אנושי צומחת דרך שכבות של רכילות, היסטוריה אורלית וכתובה כמו גם דרך דימויים ויזואליים. חשיבות מיוחדת מייחס טואן לסיפורי ייסוד (foundational stories) המחזקים את הקשר בין האנשים למקום בו הם גרים ויוצרים זהות אזורית שאינה מופיעה במפות ובחומרים גיאוגרפיים קלאסיים. דומה כי קישור זה מלמד על פוריות המפגש שבין חקר הפולקלור לגיאוגרפיה ההומניסטית ועל האפשרויות התיאורטיות והפרשנויות שהוא מספק לניתוח חיים אורבניים. בעבודתי ארחיב את המסגרת הפרשנית והתיאורטית לניתוח של פולקלור אורבני על ידי שילוב של גישות מתחומי הגיאוגרפיה האנושית מחד והתיאוריה הפמיניסטית מאידך.

ב. השתתפות בכנסים מדעיים בשנה האחרונה

ספטמבר 2007, כנס החברה הבין-לאומית לחקר הסיפורת העממית (ISFNR), סנטה-רוזה, ארגנטינה-

"From Folklore of Women to Feminist Folklore: Narratives and Counter-Narratives." מאי, 2007 הכנס הבין-אוניברסיטאי ה-26 לחקר הפולקלור בישראל, "לא עלינו מחוסר ברירה, לא באנו עשרה ילדים"- אימוץ ודחייה של נתוני זהות מגדרית ואתנית בסיפור חיים של אישה מעיירת פיתוח בדרום".

אישור המנחה

אישור יו"ר הוועדה המחלקתית

¹³ Yi-fu Tuan, "Language and the Making of Place: A Narrative-Descriptive Approach", *Annals of the Association of American Geographers*, 81, pp. 684- 696.